

Ἡ «Ἑρμηνεία εἰς τὴν Μουσικὴν», Παχωμίου μοναχοῦ τοῦ Ρουσάνου

Η ΒΡΑΧΕΙΑ ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑ ΤΟΥ ἱζ' αἰῶνος, φερομένη συνήθως ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἑρμηνεία σύντομος εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς μουσικὴν Παχωμίου μοναχοῦ»¹, ἢ «Ἑρμηνεία εἰς τὴν μουσικὴν Παχωμίου μοναχοῦ»², παραδίδεται μέσῳ τεσσάρων –ὡς σήμερα γνωστῶν– χειρογράφων κωδίκων· ἐξ αὐτῶν, περισσότερο ἐνδιαφέρουν οἱ –ἀχρονολόγητες, δυστυχῶς– δύο βεβαιωμένες αὐτόγραφες τοῦ συντάκτου τῆς πραγματείας καταγραφές³, μὴ παραθεωρουμένης, πάντως, τῆς ἀξίας καὶ τῶν ὑφισταμένων ἐτέρων δύο χειρογράφων καταγραφῶν αὐτῆς⁴. Ἰδιαιτέρως ἀξιοπρόσεκτη εἶναι, ἀκόμη, ἡ περιορισμένη –ὅπως πρὸς τὸ παρόν, τοῦλάχιστον, ἐπισημάνθηκε– ἀνθολόγησις τμήματος μόνον τοῦ συνόλου τῆς συγγραφῆς σὲ πέντε ἐπιπροσθέτως μουσικοὺς κώδικες⁵. Τὸ ἔργο ἔχει ἤδη ἐκδοθεῖ τετράκις, κατὰ τὰ ἔτη, ἀντιστοίχως, 1893· ἀπὸ τὸν Παναγιώτη Γριτσάνη⁶,

1. Βλ. τὴν ἐπιγραφὴν τῆς πραγματείας στὸν κώδικα Marc. Gr. II 103, φ. 258^r.

2. Βλ. ὁμοίως τὴν ἐπιγραφὴν τῆς πραγματείας στοὺς κώδικες EBE 2771, φ. 233^v καὶ Ἰθήρων 1000, φ. 2^r.

3. Καταχωρίζονται στοὺς κώδικες Marc. Gr. II 103, φφ. 258^r-259^v καὶ EBE 2771, φφ. 233^r-236^v.

4. Καταχωρίζονται στοὺς κώδικες Ἰθήρων 1000, φφ. 2^r-4^v καὶ ἰδιωτικῆς συλλογῆς Δημητρίου Κοντογιώργη.

5. Βλ. τοὺς κώδικες Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἱεροσολύμων 332, φφ. 122^v-123^v, Ζωγράφου 120, φφ. 24^v-25^r, T. Severin 9, φ. 75^{r-v}, BKΨ 35/188α, φφ. 81^v-82^r καὶ MMA 18, φ. 59^{r-v}, ὅπου [ὑπὸ τὴν ἀναγραφὴν «Ἑρμηνεία Παχωμίου ἱερομονάχου περὶ φθोरῶν»] παραδίδεται μόνον τὸ περὶ φθोरῶν κεφάλαιο τῆς συγγραφῆς τοῦ Ρουσάνου.

6. Βλ. ΓΡΙΤΣΑΝΗ, Χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς [ἐπὶ τοῦ παρόντος –καὶ παρὰ τὴν ἐπισταμένην ἔρευνά μας–, δὲν κατορθώσαμε, δυστυχῶς, νὰ ἐντοπίσουμε τὴν ἐν λόγῳ δημοσίευσιν].

1903· από τὸν Κ. Α. Ψάχο⁷, 1908· από τὸν ἀρχιμανδρίτη Ἰωάννη Βασιλικό⁸, καὶ 1938· από τὸν Ἐμμανουὴλ Βαμβουδάκη⁹. Πρέπει, πάντως, νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι ἡ συγκεκριμένη ἀναλογία δὲν ὑποκρύπτει καὶ ἀρμονικὴ ἐκατέρωθεν διάδοση τοῦ συγκεκριμένου κειμένου. Ἡ χειρόγραφη παράδοση τῆς συγγραφῆς κρίνεται, ἀναμφιβόλως, πενιχρή· ἐὰν ἐξαιρεθοῦν οἱ δύο αὐτογράφες τοῦ Ρουσάνου καταγραφές τοῦ κειμένου, ἐμβολίμως λοιπὼν συγγραφήμάτων τοῦ ἰδίου¹⁰, ἀπομένουν δύο μόνον πλήρεις καταγραφές του, ἀπὸ ἀδύλους κωδικογράφους¹¹, καθὼς καὶ ἡ μετὰ παρέλευση ἱκανοῦ χρονικοῦ διαστήματος ἀποσπασματικὴ παράθεση συγκεκριμένης περικοπῆς του σὲ πέντε ἀκόμη μουσικοὺς κώδικες¹². Ἀντιθέτως, ἡ ἐντυπη

7. Βλ. ΨΑΧΟΥ, Ρουσάνος, σσ. 6-7.

8. Βλ. ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ, Ρουσάνος, σσ. 139-143.

9. Βλ. ΒΑΜΒΟΥΔΑΚΗ, Συμβολή, σσ. 46-53.

10. Ἀναλυτικὴ περιγραφή τῶν περιεχομένων στοὺς συγκεκριμένους αὐτογράφους τοῦ Ρουσάνου κώδικες [EBE 2771 καὶ Marc. Gr. II 103] βλ. ἀντιστοίχως εἰς ΣΑΡΜΑΝΗ, Κώδικας EBE 2771, σσ. 179-195· καὶ ΜΙΟΝΙ, *Bibliothecae divi Marci Venetierum* I, pp. 308-312.

11. Πρόκειται γιὰ τοὺς προμνημονευθέντες κώδικες Ἰθέρων 1000 (τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ ιζ' αἰῶνος· ἀναλυτικὴ περιγραφή τοῦ χειρογράφου βλ. εἰς ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Γ'*, σσ. 907-909) καὶ ἰδιωτικῆς συλλογῆς Δημητρίου Κοντογιώργη (βλ. πανομοιότυπη δημοσίευση τοῦ χειρογράφου στὸν ἀκόλουθο διαδικτυακὸ τόπο: <http://www.analogion.com/forum/showthread.php?t=6012>).

12. Πρόκειται γιὰ τὰ ἐπισημανθέντα ἀνωτέρω χειρόγραφα· Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἱεροσολύμων 332 (τῶν μέσων τοῦ ιζ' αἰῶνος), Ζωγράφου 120 (τοῦ ιη' αἰῶνος) [τὸ τελευταῖο χειρόγραφο εἶναι ἀκαταλόγογράφητο· βλ. ἀναγραφή τῶν περιεχομένων του εἰς Ἀκριθεῖα, σσ. 36-37, ἀπ' ὅπου ἠρύσθη καὶ ἡ σχετικὴ πληροφορία· γιὰ τὸ πρῶτο χειρόγραφο βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΕΡΑΜΕΩΣ, *Ἱεροσολυμιτικὴ βιβλιοθήκη Α'*, σ. 376· εἰδικώτερη ἀναγραφή τῶν περιεχομένων τοῦ ἰδίου κώδικος βλ. καὶ στίς σσ. 29-30 τῆς μνημονευθείσης ἐκδόσεως τῆς Ἀκριθείας ἀμφότερα τὰ χειρόγραφα –ὡς περιέχοντα ἀποκλειστικὰ θεωρητικογραφήματα, μετὰ τῶν ὁποίων καὶ τίς ἰδιαιτέρως διαδεδομένες θεωρητικὲς συγγραφές Γαβριὴλ τοῦ ἱερομονάχου, Μανουὴλ τοῦ Χρυσάφη, τῆς «Ἀκριθείας» καὶ τοῦ ψευδο-Δαμασκηνοῦ–, ἔχουν κατ' ἐπανάληψιν χρησιμοποιηθεῖ στὴν ἑλληνικὴ καὶ κυρίως στὴ διεθνή μουσικολογικὴ ἔρευνα γιὰ τὴν ἐκδοση τῶν ἐπισημανθέντων κειμένων· παραπέμπουμε, ἐνδεικτικῶς, πρωτίστως μὲν στίς ὑπάρχουσες σχετικὲς κριτικὲς ἐκδόσεις (Γαβριήλ, σσ. 18, 26, 27, 28, 35, 118, 125. Χρυσάφη, σσ. 32, 33. Ἀκριθεῖα, σσ. 25, 26, 27, 29-30, 36-37, 39. Ἐρωταποκρίσεις, σσ. 22, 23, 27), δευτερευόντως δὲ σὲ παλαιότερα ἢ σὲ νεώτερα ὁμοειδῆ δημοσιεύματα (REBOURS, *Quelques manuscrits de musique byzantine*, pp. 299-309, 1-14. TARDO,

παράδοση τοῦ θεωρητικογραφήματος εἶναι ὅπωςδῆποτε ἐκτεταμένη· τὸ ἐν λόγῳ κείμενο (βοηθούσης πρὸς τοῦτο ἂφ' ἐνὸς μὲν τῆς ἐν γένει περὶ τὰ συγγράμματα Παχωμίου τοῦ Ρουσάνου ἐκδοτικῆς ἀδολεσχίας¹³, ἂφ' ἑτέρου δὲ τῆς βραχείας ἐκτάσεώς του) διήγειρε τὴ φιλολογικὴ περιέργεια ἢ τὸ μουσικολογικὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐξονομασθέντων ἐκδοτῶν αὐτοῦ. Τὸ σίγουρο, πάντως, εἶναι ὅτι οἱ ὑφιστάμενες ἐκδόσεις δὲν ἱκανοποιοῦν πλέον τὶς ἀνάγκες τῆς σύγχρονης μουσικολογικῆς ἐρεῦνης· σ' αὐτὲς διασώζεται μόνον τὸ φιλολογικὸ μέρος τῆς συγγραφῆς, παραλειπομένων τῶν ἐπισυναπτομένων στὸ θεωρητικογράφημα μουσικῶν παραδειγμάτων¹⁴, στοιχείων, δηλαδή, προφανέστατα ἀπαραιτήτων γιὰ τὴν ἀπρόσκοπτη κατανόηση τοῦ κειμένου. Ἐπιπροσθέτως, καὶ αὐτὴ ἡ φιλολογικὴ παράμετρος ἐμφανίζεται προβληματικὴ, μὲ τὴν παράδοση ποικίλων διαφορετικῶν γραφῶν ἢ μὲ τὴν ἐπιβολὴ αὐθαιρέτων διορθωτικῶν ἐπεμβάσεων¹⁵, ποὺ ὅπωςδῆποτε ἀπομακρύνουν τὸν νοῦ ἀπ' ὅσα πρωτογενῶς συνέγραψε ὁ Ρουσάνος, ἀλλοιώνοντας, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον, τὸν ὅλο χαρακτήρα τοῦ συγκεκριμένου κειμένου. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς, μία ἐκ νέου κριτικὴ

L' Antica Melurgia Bizantina, pp. 235-243. BAMBOΥΔΑΚΗ, ὁ.π., σσ. μζ', 1-34, 35-45, 46-53, 54-55. ΑΛΥΠΙΖΑΚΗ, *Ἡ ὀκταχμία*, σσ. 226-230. ΓΚΕΡΤΣΜΑΝ, *Τὸ θεωρητικὸν τῆς Πετροπόλεως*, σσ. 94, 213, 251, 348, 349, 377, 411-412, 418, 420, 610, 612-614, 617], T. Severin 9 (τοῦ ἔτους 1751, χφ. Θεοδώρου τοῦ ἐκ Βλαχίας· πληροφορία Nikolae Gheorghitiă), БКΨ 35/188α (τοῦ ἔτους 1781· αὐτοψία) καὶ MMA 18 (ἀρχὲς τοῦ 19^{ου} αἰῶνος· αὐτοψία).

13. Παρακάπτοντας τὴν εἰδικώτερη ἀπαρίθμηση τῶν ὑφισταμένων –παλαιότερων καὶ νεωτέρων– ἐκδόσεων ἔργων τοῦ Παχωμίου Ρουσάνου παραπέμπουμε τὸν ἐνδιαφερόμενο στὸ σχετικὸ μελέτημα τῆς ΚΟΛΟΒΟΪ, Βιβλιογραφία γιὰ τὸν Παχώμιο Ρουσάνο.

14. Νὰ σημειωθεῖ, πάντως, ὅτι κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ ἐφημερίου τῆς ἐν Βενετίᾳ Ὀρθοδόξου Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας ἀρχιμανδρίτου Ἰωάννου Βασιλικοῦ προμνημονευθεῖσα ἐκδοση τοῦ συγκεκριμένου κειμένου, τὰ ἐν λόγῳ μουσικὰ παραδείγματα παρατίθενται πανομοιότυπως (σὲ ἀνάριθμη σελίδα, τοποθετημένη μετὰξὺ τῶν σσ. 142-143), εἰλημένα ἐκ τοῦ κώδικος Marc. Gr. II 103.

15. Πρβλ. αἰφνης ὅσα σημειώνει ὁ BAMBOΥΔΑΚΗΣ, ὁ.π., σ. 46: «Τὸ κείμενον ὡς εὕρεσκειται ἐν τῇ “Φόρμιγγι” ἔχει ὡς καὶ τὰ προηγούμενα, πολλὰ σφάλερά κατὰ τε τὴν στίξιν καὶ τὸν λόγον. Διωρθώσαμεν κατὰ τὴν ἡμετέραν ἀντίληψιν τὰ κυριώτερα πρὸς εὐόδωσιν καὶ ἀποσαφήνισιν τοῦ νοήματος».

θεώρηση τῆς ἐν λόγῳ πραγματείας Παχωμίου τοῦ Ρουσάνου κρίθηκε ὄχι μόνον σκόπιμη ἀλλὰ καὶ ἐπιβεβλημένη¹⁶.

Πέρα τούτων, ὁ ὑποφαινόμενος δὲν διστάζει νὰ ὁμολογήσει ὅτι παραδίδει στὴ δημοσιότητα τὸ παρὸν κείμενο ὑπὸ τὸ βάρος ὀρισμένων ἐρωτημάτων, γιὰ τὰ ὁποῖα, δυστυχῶς, ἡ πενιχρότης ἢ καὶ ἡ σιωπὴ τῶν πηγῶν μᾶς περιορίζουν ἐπὶ τοῦ παρόντος στὴ διατύπωση εἰκασιῶν. Ἐν προκειμένῳ, τὰ κυριώτερα desiderata εἶναι δυνατόν νὰ συμπυκνωθοῦν σὲ δύο βασικὰ ἐρωτήματα:

- ❖ Πόθεν ἡ μουσικότητα τοῦ συντάκτου τῆς πραγματείας; καί
- ❖ Ποιὰ τὰ αἷτια καὶ ἡ ἐν γένει στοχοθεσία τῆς συγγραφῆς;

Γιὰ τὴ μουσικότητα Παχωμίου μοναχοῦ τοῦ Ρουσάνου ὑπάρχουν, βεβαίως, ἀπτὰ τεκμήρια· πέρα τῆς παρούσης θεωρητικῆς πραγματείας, κειμένου ἐξειδικευμένου μουσικολογικοῦ σχολιασμοῦ, εἶναι γνωστές εὐάριθμες μουσικὲς συνθέσεις τοῦ ἰδίου τοῦ Ρουσάνου, διασωθεῖσες, μάλιστα, δι' αὐτογράφων καταγραφῶν¹⁷. Ἐπιπροσθέτως, στὴν ἀγιορειτικὴ μονὴ τῶν Ἰβήρων ἐνετοπίσθη προσφάτως καὶ ἕτερο, αὐτόγραφο τοῦ Ρουσάνου,

16. Ἡ ἐκπονηθεῖσα σχετικὴ κριτικὴ ἔκδοση τοῦ ἐξεταζομένου κειμένου θὰ προσφερθεῖ, σὺν Θεῷ, ἐν εὐθέτῳ καιρῷ, σὲ ἰδιαίτερη αὐτοτελεῖ ἔκδοση.

17. Βλ. κώδικα Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἱεροσολύμων 344, φ.φ. 177^r-178^v, ὅπου ἀνθολογοῦνται τὰ τρία δοξαστικά (ἐσπερίων καὶ ἀποστίχων τοῦ ἐσπερινοῦ, καθὼς καὶ ἀποστίχων τοῦ ὁρθρου) τῆς ἀκολουθίας τῶν ἐν Στροφάσιν ἀναιρεθέντων ὁσίων πατέρων (συγκεκριμένως ὡς ἐξῆς: φ. 177^{r-v} [ἤχος] β' Ὡς ἐξ Αἰγύπτου τῆς πολισχιδοῦς // φ.φ. 177^v-178^r [ἤχος] γ' *Εὐφράνθητι ἔρημος* // φ. 178^{r-v} [ἤχος] πλ. β' *Ὅσοι πατέρες, οἱ καλῶς τὸν ἀγῶνα τελέσαντες*). Πρβλ. καὶ ΣΑΡΜΑΝΗ, *Ἀκολουθία*, σ. 267, ὑπόσημ. 12, ὅπου καὶ ἡ πρώτη ἐπισήμανση τοῦ πράγματος (μὲ ἐσφαλμένη, ὅμως, παραπομπὴ στὰ φ.φ. 166^r-176^v τοῦ συγκεκριμένου κώδικος). Τὰ ὡς ἄνω τρία μουσικὰ μέλη πρέπει σαφῶς νὰ ταυτισθοῦν πρὸς τὰ «στιχηρὰ τονισμένα ἕτερα», τὰ ὁποῖα ὁ ἴδιος ὁ Ρουσάνος μνημονεύει ἀορίστως σὲ κατάλογο τῶν ἔργων του (ὑπὸ τὸν τίτλο «τῶν τοῦ Παχωμίου λόγων πίναξ ὁδε»), καταχωρισμένο στὰ φ.φ. 283^r-284^v τοῦ κώδικος Marc. Gr. II 103 [βλ. πλήρη τὸν ἐν λόγῳ πίνακα, διορθωμένο καὶ ἐπηξημένο, στὶς σσ. 144-150 τῆς προμνημονευθεῖσης ἐκδόσεως τοῦ ΒΑΣΙΛΙΚΟῦ ἢ συγκεκριμένη πληροφορία στὴ σ. 150]· στὸν ἴδιο κατάλογο καταγράφονται, ἀορίστως καὶ πάλι, δύο ἐπιπροσθέτως μουσικὰ πονήματα τοῦ Ρουσάνου, ἓνα «καλοφωνικὸν εἰς τὸν ἅγιον Μελέτιον» καὶ ἓνα «τρισάγιον μετὰ μέλους», μελοποιήματα τὰ ὁποῖα –πρὸς τὸ παρὸν τουλάχιστον– δὲν ἔχουν, δυστυχῶς, ἐντοπισθεῖ

ἀμιγῶς μουσικὸ χειρόγραφο¹⁸. Παρὰ ταῦτα, τὸ περὶ τῶν μουσικῶν του καταβολῶν ἐρώτημα παραμένει ἀκόμη ἀναπάντητο. Ἰκανοὶ σταθμοὶ τῶν κατὰ καιροὺς ἀποδημιῶν του¹⁹ θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ συνδεθοῦν πρὸς τὴν ἀναζητουμένη πηγὴ τῶν μουσικῶν του γνώσεων: αἰφνῆς, ἡ Κρήτη²⁰, ἡ Κύπρος²¹, ἡ Χίος²², ἡ Λέσβος²³, τὰ Ἱεροσόλυμα²⁴,

[σύντρεῖς οἱ ἐπισημανθεῖσαι συνδέσεις τοῦ Ρουσάνου μνημονεύονται (πάντοτε ἀορίστως) καὶ στὴ μελέτῃ τοῦ ΚΑΡΜΙΡΗ, *Ὁ Π. Ρουσάνος*, σ. 59, στὴν ἐνότητα «Λειτουργικαὶ καὶ μουσικαὶ συγγραφαὶ τοῦ Ρουσάνου»].

18. Πρόκειται γιὰ τὸν –κατὰ τὴν ἀρίθμηση ΛΑΜΠΡΟΥ, *Κατάλογος Β'*, σ. 251–κώδικα Ἰθέρων 1101, ἓνα ἀνυπόγραφο καὶ ἀχρόνιστο Εἰρμολόγιον· τὸ χειρόγραφο ταυτίζεται πρὸς τὸ «Εἰρμολόγιον τονισμένον περιέχον καὶ τινα τῆς Παπαδικῆς», τὸ ὁποῖο ὁ Ρουσάνος μνημονεύει ἀορίστως σὲ κατάλογο τῶν βιβλίων πού φιλοπόννησε κατὰ τὴν παραμονή του στὴ μονὴ τῶν Ἰθέρων (: «Τὰ γραφέντα παρ' ἡμῶν βιβλία ἐν τῇ τῶν Ἰθέρων εὐαγεστάτῃ μονῇ»), καταχωρισμένο ἐν τέλει τοῦ αὐτογράφου του κώδικος Ἰθέρων 593 (βλ. σχετικῶς στὸν ἀνωτέρω κατάλογο ΛΑΜΠΡΟΥ, σσ. 179–180· πρὸ βλ. καὶ τὸ μνημονευθὲν ἔργο τοῦ ΚΑΡΜΙΡΗ, σ. 8). Ἡ ἐν λόγῳ ταύτιση καὶ ἡ ἀπόδοση τοῦ συγκεκριμένου κώδικος στὴ γραφίδα τοῦ Ρουσάνου ὀφείλεται στὸν ΧΡΥΣΟΧΟΪΔΗ, *Ὁ Παχώμιος Ρουσάνος* στὸν Ἄθω, σ. 207.

19. Συγκεντρωτικὴ ἔκθεσις τῶν πολλαχρῶ περιπλανήσεων τοῦ Ρουσάνου, ὑπομνηματισμένη διὰ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας, βλ. στὴν ἐργασία τοῦ ΣΕΡΓΗ, *Παχώμιος Ρουσάνος*, σσ. 26–30.

20. Γενικῶς γιὰ τὴ μουσικὴ παράδοση τῆς Κρήτης βλ. ΑΒΟΥΡΗ, *Κρητικὴ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ*. ΑΜΑΡΓΙΑΝΑΚΗ, *Κρητικὴ μουσικὴ*. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗ, *Ἡ παιδεία καὶ ἡ μουσικὴ στὴν Κρήτη*. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗ, *Ἡ μουσικὴ στὴν Κρήτη*. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ ἀνδηρὴ τῆς ψαλτικῆς τέχνης στὴν Κρήτη*.

21. Γενικῶς γιὰ τὴ μουσικὴ παράδοση τῆς Κύπρου βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΥ, *Ἡ Κύπρος καὶ ἡ βυζαντινὴ μουσικὴ παράδοση*. JAKOVljević, *Cypriot musicians and copyists of byzantine musical manuscripts* [= JAKOVljević, *Κύπριοι μελωδοί, ὕμνογράφοι καὶ ἀντιγραφεῖς τῶν βυζαντινῶν μουσικῶν χειρογράφων*]. JAKOVljević, *Byzantine melodoi-hymnographers in Machairas Ms A.4*.

22. Γιὰ τὴν ὁψιμὴ μουσικὴ παράδοση τῆς Χίου βλ. ΣΤΡΟΥΜΠΑΚΗ, *Ἡ διδασκαλία τῆς ἐκκλησιαστικῆς βυζαντινῆς μουσικῆς στὴ Χίον*.

23. Γενικῶς γιὰ τὴ λεσβιακὴ μουσικὴ παράδοση πρὸ βλ. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΥΜΗ, *Μουσικὰ Χειρόγραφα Τουρκοκρατίας*, σσ. 10–12, 15. Χρήσιμο εἶναι, ἀκόμη, τὸ ἄρθρο τοῦ ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Τραγούδια θρησκευτικοῦ περιεχομένου καὶ βυζαντινὴ μουσικὴ*.

24. Ἀπὸ τὸν ἀμνηστὸ τόσο τῆς ἐλληνικῆς ὅσο καὶ τῆς διεθνoῦς μουσικολογικῆς παραγωγῆς ἐλλείπει, δυστυχῶς, ὅχι μόνον μία συγκεντρωτικὴ μελέτη γιὰ τὴν ἱεροσολυμιτικὴ μουσικὴ παράδοση ἀλλὰ καὶ εἰδικώτερες ἐπὶ μέρους βιβλιογραφικὲς ἀναφορές· ἐπὶ τοῦ παρόντος, ὁ ἐνδιαφερόμενος μπορεῖ νὰ σχηματίσει μιὰν πρώτη εἰ-

ἡ Κωνσταντινούπολις²⁵ καὶ κυριώτατα τὸ Ἅγιον Ὅρος²⁶, ἀποτελοῦν –δι-
αχρονικῶς ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴ δράσεως τοῦ Ρουσάνου– γνωστὲς
μουσικὲς ἐστίες ὁργανωμένης ψαλτικῆς διδασκαλίας, τόπους ποὺ ἀναμ-
φιβόλως ἀνέδειξαν ἢ φιλοξένησαν περιώνυμους μουσικοδιδασκάλους. Πάν-
τως, εὐάριθμες μουσικοῦ χαρακτῆρος πληροφορίες, ἀλειτουργικές ἐμμέσως
ἀπὸ τὰ συγγράμματα τοῦ Ρουσάνου, μᾶλλον ὁδηγοῦν στὴν παραδοχὴ προ-
γενέστερης μουσικῆς ἐκπαιδεύσεώς του· χαρακτηριστικὲς εἶναι, ἐν προ-
κειμένῳ, οἱ ὑποδείξεις του («παρηγγυώμην ὡς δεῖ ψάλλειν» σημειώνει
ὁ ἴδιος) πρὸς τοὺς ἐν Λέσβῳ Ἀγαλλιανούς Ἰγνάτιο καὶ Μεθόδιο, τοὺς
«συγκεχυμένως ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ψάλλοντας καὶ ἀτάκτως βοῶντας»²⁷, οἱ

κόνια γιὰ τὰ ἀποκείμενα στὸν εὐρύτερο γεωγραφικὸ χώρο τῶν Ἱεροσολύμων μουσικὰ
χειρόγραφα διεξερχόμενος τὸν σχετικὸ πεντάτομο κατάλογο τοῦ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-
ΚΕΡΑΜΕΩΣ, *Ἱεροσολυμιτικὴ βιβλιοθήκη Α'-Ε'*. Πρβλ. ὁμοίως ΚΟΙΚΥΛΙΔΟΥ, *Κατάλοιπα
χειρογράφων ἱεροσολυμιτικῆς βιβλιοθήκης*.

25. Πτυχὲς τῆς κωνσταντινοπολιτικῆς μουσικῆς παραδόσεως θίγονται σὲ μεγάλο
ποσοστὸ τῶν παλαιότερων καὶ τῶν συγχρόνων μουσικολογικῶν μελετημάτων ὥστόσο,
ἐλλείπει, καὶ γιὰ τὴν παρούσα περίπτωσι, ἡ ἐπιθυμητὴ συγκεντρωτικὴ μελέτη.
Πρὸς τὸ παρὸν παραπέμπουμε, ἐνδεικτικῶς, στὸ ἄρθρο τοῦ ΑΛΓΓΙΖΑΚΗ, Ἡ συμβολὴ
τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στὴν ἔρευνα καὶ τὴ διδασκαλίᾳ τῆς ἐκκλησιαστικῆς
μουσικῆς.

26. Γιὰ τὴν ἀγιορειτικὴ ψαλτικὴ παράδοσι ὑπάρχει μιὰ σειρὰ μελετημάτων τοῦ
Γρ. Θ. Στάθης ἀποφύγοντας ἐδῶ τὴ συσσώρευσι πληθώρας σχετικῶν βιβλιογραφικῶν
ἐνδείξεων, παραπέμπουμε τὸν ἐνδιαφερόμενο στὴν ἐργασία τοῦ ΧΑΛΔΑΙΑΚΗ, Ἔργο-
γραφία Γρηγορίου Θ. Στάθης, σσ. 99-201, συγκεκριμένως δὲ στὰ ὑπὸ τοὺς ἀριθμοὺς 1, 2,
3, 19, 66, 80, 110, 113, 114, 117, 132, 139, 147, 168, 171, 174, 191, 210, 219, 241,
284, 289, 304, 404, 408, 413, 415, 423, 426, 427, ἐπισημαινόμενα ἐκεῖ δημοσιεύματα.
Ἐπιπροσθέτως βλ. καὶ τὰ ἀκόλουθα νεώτερα δημοσιεύματα τοῦ ΣΤΑΘΗ: Τῆς ψαλτικῆς
διάσωψμα, *χαῖρε, Ἅγιον Ὅρος*. Χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς [στὴν ἴδια ἐκδόσι
πρβλ. καὶ τὰ ἄρθρα τοῦ ΑΜΦΙΛΟΧΙΟΥ, *Δοχειαρίτες μουσικοδιδασκαλοὶ καὶ ἱεροψάλτες
ἀπὸ τὸν 11^{ον} μέχρι τὰ μέσα τοῦ 1^{ου} αἰῶνα· καὶ: Μουσικὸ Ἐπίμετρο*]. Μουσικὰ χειρόγραφα
τοῦ Ἁγίου Ὁρους τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων. Πάλιν ἐξ Ὁρους πρβλ. καὶ: PANAGI-
OTIDES, *Manuscripts of Mt. Athos*. Ἐπίσης, περὶ τῆς ἐν Ἀγίῳ Ὁρει ρουμανικῆς ψαλτικῆς
παραδόσεως, βλ. τοὺς ρουμανιστὶ γραμμένους καταλόγους μουσικῶν χειρογράφων τῶν
BARBU-BUKUR, *Manuscrisele muzicale românești de la Muntele Athos* καὶ VASILE,
Tezaur 1.

27. Βλ. ΡΟΥΣΑΝΟΥ, Ἰγνατίῳ Ἀντίσσης, σ. 683. Πρβλ. ἐδῶ καὶ ὅσα μὲ ἄκρως
ἐπιτιμητικὸ ὕφος καταγράφει ὁ ΡΟΥΣΑΝΟΣ, Τῇ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀγιωτάτῃ
μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ, σ. 168, ὅπου πληροφορεῖ «...ὅτι ἐστὶ τις μοναχὸς ἐκ τῆς κομποπόλεως

νουθεσίες του στους σταυρονικητιανούς περί τῆς ἀπὸ δύο χορῶν ψαλμωδήσεως τῶν στιχηρῶν, «ὅτι οἱ τούτου ἀντιποιοῦμενοι, ἀγροῖκοι καὶ ἄμουσοι εἷς τε τὴν γραφὴν καὶ τὰ μέλη»²⁸, ἀκόμη καὶ πλήρης ἡ συγγραφή του γιὰ «τὰ παρὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν τάξιν τε καὶ ἀκολουθίαν γενόμενα ἐν τισι τῶν μονῶν, καὶ μάλιστα τοῦ Ἁγίου Ὁρους»²⁹. Ἀπὸ προσεκτικότερης ἐκτίμησης τοῦ πράγματος, φαίνεται πολὺ πιθανὸ τὸ ἐνδεχόμενον νὰ μυήθηκε στὴν ψαλτικὴ τέχνη κατὰ τὴν περίοδο τῆς παραμονῆς του στὴ Ζάκυνθο³⁰. Εἶναι γεγονὸς ὅτι τὴ συγκεκριμένη ἐποχὴ δὲν μαρτυρεῖται

Μελενίκου, Ματθαῖος αὐτῷ ὄνομα, ὃς διὰ τὴν οἰκείαν δυστροπίαν καὶ ὑπερηφάνιαν μῆνας δύο ἢ καὶ τρεῖς ποιῶν ἐν ἐκάστῳ μοναστηρίῳ [...] περιῖει ἀπατῶν τοὺς ἀπλουστέρους τῶν κοσμικῶν [...] μουσικὸν ἀλλὰ δὴ ποιῶν ἑαυτὸν καὶ διδάσκαλον, ὁ ὄντως ἄμουσος καὶ ἀδίδακτος...». Περαιτέρω σχολιασμὸ τῆς παρούσης ὑποθέσεως βλ. καὶ στὴν ἐργασία τοῦ ΠΙΤΣΑΚΗ, *Ζητήματα κανονικοῦ δικαίου στὸν Παχώμιο Ρουσάνο*, σσ. 562-563.

28. Βλ. ΡΟΥΣΑΝΟΥ, *Τοῖς ἐν τῇ μονῇ τοῦ Σταυρονικήτα*, σ. 680. Ὁμοειδεῖς ἐπιστημάνσεις ἐντοπιζοῦνται καὶ στὸ ΡΟΥΣΑΝΟΥ, *Περὶ τῆς ἐκ τῶν Γραφῶν ὠφελείας*, σσ. 60-61, ὅπου καὶ ἡ ἀκόλουθη χαρακτηριστικὴ περικοπή: «...Ἐχόμενον οὖν ἐστὶν εἰπεῖν περὶ εὐχῆς καὶ ψαλμωδίας [...] Περὶ δὲ ψαλμωδίας καὶ ὕμνων πνευματικῶν καὶ ἐκ τῆς κοσμικῆς ὥδης συνιδεῖν ἐστὶν αὐτῶν τὸ ὠφέλιμον· εἰ γὰρ τοῖς ἄδουσιν αὐτοῖς οἱ ἐν κόσμῳ ἄρχοντες παρέχουσι μισθοὺς, πολλῶ μᾶλλον ὁ Θεὸς φιλόδωρος ὢν. Πλήν μάρτυρες καὶ τῆς Γραφῆς ἀξιόχρεοι, Μωυσῆς καὶ Δαυὶδ καὶ Σολομῶν καὶ ἄλλοι ὅσοι ἦσαν ὥδᾳ τῷ Κυρίῳ πῶς δὲ ἰδίως καὶ πῶς μετὰ πλήθους ἐξ αὐτῶν ἐστὶ μαθεῖν. Καὶ οὐ μόνον περὶ ψαλμωδίας, ἀλλὰ καὶ τῆς λοιπῆς τοῦ ναοῦ ὑπηρεσίας, τοὺς γὰρ λευίτας διετάξαντο τοὺς μὲν εἰς τήνδε τὴν ὑπουργίαν, τοὺς δὲ εἰς τήνδε· ἐν δὲ τῇ ψαλμωδίᾳ διαφόρους χοροστασίας ἀνάδειξαν, ἐκ διαδοχῆς ψαλλούσας, διὰ τὸ κουφίζειν ἀλλήλων τὸν πόνον καὶ πάντας εὐφραίνεισθαι τὴν ἐν Κυρίῳ εὐφροσύνην καὶ μὴ ἀκηδιᾶν. Οὐ μόνον δέ, ἀλλὰ καὶ ἄγγελοι παρὰ τῷ Ἡσαΐᾳ τὴν εὐταξίαν ἡμῖν ὑποσημαίνουσι τῆς Ἐκκλησίας, οὐ πάντες ὁμοῦ, οὐδ' οἱ μὲν κράζοντες τὸν ὕμνον, οἱ δ' οὐ, ἀλλ' ἕτερος πρὸς τὸν ἕτερον, ὥσαντι ἕτερος τοῦ ἐτέρου δεόμενος ἐν τῷ ὕμνῳ, καὶ μέτρα ἡμῖν ὑποδεικνύντες τῆς ψαλμωδίας κύκλῳ ἐστώτες περὶ τὸν θεῖον θρόνον μετὰ δέους καὶ θάμβους, μὴ ἐνθεν κάκειθεν ὀρώντες ἢ μεταβαίνοντες, ὥς ἡμεῖς ἀτακτοῦμεν ἐν τῷ θείῳ τεμένει...» [πρὸ βλ. καὶ ΛΑΜΨΙΔΟΥ, *Παχώμιος Ρουσάνος*, σ. 392].

29. Βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΕΡΑΜΕΩΣ, *Λειτουργικὴ συγγραφή τοῦ Παχωμίου Ρουσάνου*, σσ. 236-240 [παρὰ τὴν ἐπισταμένη ἐρευνά μας δὲν κατορθώσαμε, δυστυχῶς, νὰ συμβουλευθούμε δι' αὐτοψίας τὴ συγκεκριμένη δημοσίευση].

30. Ἐλλείπουν, δυστυχῶς, ἀσφαλῆ χρονολογικὰ δεδομένα γιὰ τὸ ἀκριβὲς διάστημα παραμονῆς τοῦ Ρουσάνου στὴ Ζάκυνθο. Τὸ σίγουρο εἶναι, πάντως, ὅτι κατὰ τὸ ἔτος 1536 εἶχε ἤδη ἀναχωρήσει ἀπὸ τὸ νησί καὶ εὕρισκετο στὸ Ἅγιον Ὄρος· βλ. σχετικῶς ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Παλαιογραφικὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ Γ*, σ. 72. Πρὸ βλ. ἐπιπροσθέτως καὶ ΜΟΥΣΟΥΡΑ, *Αἱ μοναὶ Στροφάδων καὶ ἁγίου Γεωργίου τῶν Κρημνῶν Ζακύνθου*,

στο νησί ιδιαίτερη μουσική δραστηριότητα ή παρουσία έχει έπωνύμων διδασκάλων³¹, όμως η χρονολογία 1529 που σημειώνεται στον αυτόγραφο του Ρουσάνου κώδικα EBE 2771³², όπου καταχωρίζεται και η υπό εξέταση μουσική συγγραφή του, μάλλον υποδεικνύει το συγκεκριμένο έτος ως χρονικό *terminus ante quem* για τη σύνταξη της πραγματείας³³. Εάν αυτή η εικασία αληθεύει, προκύπτει εκπληκτικό, όντως, συμπέρασμα: σέ ηλικία είκοσι ενός ετών ο Παχώμιος ήταν έγκρατης μιάς μεμαρτυρημένως απαιτούσης μακροχρόνια συστηματική σπουδή τέχνης³⁴,

σσ. 193-196· *αυτόθι* (στις σσ. 196 και 206) σχολιάζεται και το ένδεχόμενο πιθανής επανόδου του Ρουσάνου στη Ζάκυνθο.

31. Στην περίπτωση της Ζακύνθου –έξ όσων, τουλάχιστον, γνωρίζουμε– οι πηγαίες ή οι βιβλιογραφικές μουσικολογικές μαρτυρίες για την έν προκειμένω εξεταζόμενη χρονική περίοδο έλλείπουν παντελώς. Σχετικές πληροφορίες καταγράφονται μόνον για τη μεταγενέστερη μουσική παράδοση του νησιού· βλ. ένδεικτικώς, από τις παλαιότερες, έλάσσονες πλὴν χρησιμότητες, βιβλιογραφικές αναφορές, τις ακόλουθες μελέτες: GRITZANH, *Περὶ τῆς ἐν Ζακύνθῳ τετραφώνου μουσικῆς*. ΔΕ ΒΙΑΖΗ, *Κρητικὴ ψαλμωδία ἐν Ζακύνθῳ*. ΚΑΠΑΝΔΡΙΤΗ, *Περὶ τοῦ ζακυνθίου ὕφους*. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ζακυνθία ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ*. ΑΒΟΥΡΗ, *Ζακυνθινὴ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ*. Ἀπὸ τὰ πλέον πρόσφατα μελετήματα βλ. ΔΡΑΓΟΥΜΗ, *Πρόσφατες ἐρευνες στὴ Ζάκυνθο γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ τῆς μουσικῆς*. ΔΡΑΓΟΥΜΗ, *Παρατηρήσεις γιὰ τὴν τροπικὴ δομὴ τῶν ὁκτῶ ἀναστασίμων ἀπολυτικίων τῆς Ζακύνθου*. ΔΡΑΓΟΥΜΗ, *Μία περίπτωσις ἐπιβίωσης βυζαντινῶν μελωδικῶν στοιχείων σ' ἓνα πασχαλινὸ τροπάριο ἀπὸ τῆς Ζάκυνθου*. ΔΡΑΓΟΥΜΗ, *Ἡ μουσικὴ παράδοσις τῆς Ζακυνθινῆς Ἐκκλησίας*, ὅπου συγκεντρώνεται καὶ λοιπὴ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ἀκόμη μεταγενέστερη ὁμοειδῆ βιβλιογραφικὴ μνεία συνιστᾷ τὸ ἄρθρο τοῦ ΓΙΑΤΡΑ, *Ζακυνθινὴ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ*. Βλ. τώρα καὶ ΜΑΚΡΗ, *Ἡ σημειογραφία τῆς νέας μεθόδου στὴν ἐπτανήσιακὴ ψαλτικὴ*. ΜΑΚΡΗ, *Ἄγνωστα τεκμήρια τῆς ζακυνθινῆς ψαλτικῆς*. ΜΑΚΡΗ, *Ἡ παραδοσιακὴ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ τῶν Ἐπτανήσων*, σσ. 51-56.

32. Βλ. EBE 2771, φ. 286^ν: *ἀφ' ἧς μηνὶ Ἰουλίῳ λα' ἡμέρᾳ σαββάτῳ* (παραπλεύρως τοῦ ἰδίου φύλλου, στὴν ἀριστερὴ ὥσ τοῦ χειρογράφου, σημειώνεται ἐπιπροσθέτως ἡ ἀπὸ κτίσεως κόσμου χρονολογία: *Ως*, ἡ ὁποία, πάντως, προκειμένου νὰ ἀνταποκριθεῖ ὄντως στὴν ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως ἀντίστοιχη πρέπει νὰ διορθωθεῖ σέ: *Ως*). Πρὸβλ. καὶ ΣΑΡΜΑΝΗ, *Κώδικας EBE 2771*, σ. 191 (ὅπου ἐπισημαίνεται μόνον ἡ πρώτη χρονολογία).

33. Πρὸβλ. καὶ ΜΟΥΣΟΥΡΑ, ὅ.π., σσ. 194-195 καὶ 205.

34. Γιὰ τὸ μακροχρόνιον τῆς μαθητείας στὴν ψαλτικὴ τέχνη [τὸ ὁποῖο χαρακτηριστικῶς περιγράφουν καὶ οἱ πρῶτοι στίχοι τοῦ ποιήματος γνωστῆς «νουθεσίας τῶν μελλόντων μαθεῖν τὴν ἐπιστήμην τῆς μουσικῆς»· *Ὁ θέλων μουσικὴν μαθεῖν καὶ θέλων ἐπαινεῖσθαι, θέλει πολλὰς ὑπομονὰς, θέλει πολλὰς ἡμέρας...*] βλ. προχέριως ὅσα

γνωριζόμενος όχι μόνον ως πρακτικός αλλά και ως θεωρητικός θεράπων τῆς μουσικῆς ἐπιστήμης. Ταυτοχρόνως, ἰδιαίτερος διδακτικὴ εἶναι ἡ ἐν ἐπιγνώσει ἀποστασιοποίησή του ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἀπολυτοποίηση τῆς αὐτῆς τέχνης· τὸ ὑποδηλώνει ὁ ἴδιος σὲ φερώνυμο σύγγραμμά του³⁵, ὅταν στὸ ἐρώτημα: «Πῶς τινες τῶν πατέρων ἐπιτρέπουν ἡμῖν τὸ ἄσμα τῶν τροπαρίων, τινὲς δ' αὖ κωλύουσιν ὡς ἀσύμφορον καὶ κοσμικόν;», ἀπαντᾷ ὡς ἑξῆς: «Καὶ τοῦτο κατὰ τὴν ἐκάστου πολιτείαν καὶ ἕξιν ἀρμόδιον. Πρὸς γὰρ τὰς ἄλλας ἀρετάς, οἷον ἀνάγνωσιν, προσευχὴν ἀρέμβαστον καὶ τὰς ὡσαύτως ἐχούσας, ἐλλιπὲς μὲν ἐστίν, ἀλλ' ὅμως χρήσιμον, ὥσπερ καὶ τὸ γάλα πρὸς τὴν ἀτελὴ τῶν βρεφῶν ἡλικίαν, τῶν μὴ δυναμένων ἐσθίειν στερεὰν τροφήν. Δεῖ δὲ μὴ διὰ παντός κεχερῆσθαι τῷ ἄσματι, ἀλλ' ἐκ διαλείμματος· τὸ γὰρ συνεχὲς σκότῳσιν καὶ ἀηδίαν ποιεῖ. Τὰ δὲ τερετίσματα καὶ τὰ τούτοις ὅμοια παντελῶς ἀπηγόρευται, ὡς θρυπτικά»³⁶. Αὐτὴ ἡ, ἐκ μέρους ἐνὸς εἰδήμονος τῆς ψαλτικῆς, τοποθέτηση καταξιώνει τὸν Ρουσάνο ὡς ὥριμο καὶ νηφάλιο μουσικὸ ἄνδρα, μὲ ὑψηλὸ κριτήριον πνευματικῆς σοφίας καὶ συνέσεως· ἄλλωστε, ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ μετάβασις ἀπὸ τὴν ἀρμονία τῆς μουσικῆς στὴν πολυσημία τῆς σιωπῆς³⁷, μαρτυρεῖ μετὰ τάξιν ἀπὸ τὴν τάξιν τῶν «γαλακτοτροφουμένων» σ' ἐκείνη «τῶν τελείων, τῶν διὰ τὴν ἕξιν τὰ αἰσθητήρια γεγυμνασμένα ἐχόντων»³⁸.

Σχετικῶς μὲ τὰ αἷτια καὶ τὴν προοπτικὴ τῆς παρούσης συγγραφῆς μόνον σὲ εἰκοτολογίες μποροῦμε νὰ ἐπιδοθούμε. Προβάλλει, ἐν πρώτοις, τὸ ἐνδεχόμενον νὰ πρόκειται περὶ συστηματοποιημένης καταγραφῆς μουσικῶν σημειώσεων τοῦ Ρουσάνου, ὅπως αὐτὲς προέκυψαν κατὰ τὴ προσωπικὴ του ἐργώδη προσπάθεια γιὰ ἐκμάθησιν τῆς ψαλτικῆς τέχνης· ὅμως, μετὰξὺ ἄλλων, ὁ γενικώτερος διδακτικὸς χαρακτήρας τοῦ κειμένου, ἡ ὁργανωμένη κατάταξις τῆς ὕλης ἢ ἡ, περιορισμένη ἔστω, διάδοσις τῆς συγκεκριμένης πραγματείας στρέφουν, δευτερευόντως, τὴ

σημειώνει ὁ ΨΑΧΟΣ, *Ἡ παρασημαντικὴ*, κυρίως στὸ δεύτερον μέρος τῆς ἐργασίας καὶ ἰδίως στίς σσ. 203-212, 235-248. Πρὸβλ. ὁμοίως καὶ τὴ μελέτη τοῦ ΣΤΑΘΗ, *Ἡ παλαιὰ βυζαντινὴ σημειογραφία*.

35. Βλ. ΡΟΥΣΑΝΟΥ, *Ἐρωταποκρίσεις ἢ λύσεις διάφοροι*.

36. Αὐτόθι [«Ἐρωταποκρίσεις Ζ'»], σ. 280.

37. Γενικῶς περὶ τῆς σημασίας τῆς σιωπῆς στὴ μουσικὴ πρὸβλ. καὶ ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ὁ θρῶς τοῦ δέρας*.

38. *Ἐβρ.* ε', 12-14.

σκέψη πρὸς τὴν ἐκδοχὴ τοῦ προορισμένου γιὰ ὑποβοήθηση τῆς ψαλτικῆς μαθησιακῆς διαδικασίας θεωρητικοῦ ἐγχειριδίου. Καθίσταται σαφές, ἤδη ἀπὸ τὸ προοίμιο τοῦ κειμένου, ὅτι ἡ πραγματεία ἀπευθύνεται πρὸς «τόν βουλόμενον σὺν Θεῷ ἐν καταλήψει γενέσθαι τῆς μουσικῆς»³⁹, ἐνῶ καὶ ἐν κατακλειδί ἐπισημαίνονται οἱ «ἐλλείψεις» τοῦ ἐγχειριδίου, δηλαδή ἡ ἀπουσία σχολίων «περὶ [...] τῶν σχημάτων τῶν φωνῶν, τοῦ τε καλλωπισμοῦ καὶ τῆς χειρονομίας αὐτῶν, καὶ ἐκ τῆς τῶν σημαδίων προσηγορίας καὶ συνδέσεως»⁴⁰. Κοντολογίς, δηλώνεται ὑπευθύνως ὅτι δὲν πρόκειται περὶ πλήρους θεωρητικοῦ τῆς μουσικῆς ἀλλὰ περὶ ἀπλῆς ἐπὶ μέρους ἐρμηνείας· ἡ σχετικὴ καταληκτικὴ ἀποστροφή τοῦ Ρουσάνου εἶναι εὐγλωττη: «ταῦτα ὡς ἐν συντόμῳ διήλθομεν, χαριζόμενοι τοῖς εἰσαγωγικοῖς καὶ τῇ τέχνῃ· ὁ δὲ Κύριος τοῖς ἐμπόνως ζητοῦσι καὶ δι' αὐτὸν χρούουσιν, ἀνοίξειε θύραν γνώσεως, καὶ δωριεῖται κατὰ τὸ αἵτημα»⁴¹. Βάσει αὐτῶν τῶν παρατηρήσεων, εἶναι πλεόν προφανῆ ὅχι μόνον τὰ αἵτια τῆς συγγραφῆς ἀλλὰ καὶ ἡ ἐν γένει λειτουργικότητα τοῦ ἐξεταζομένου κειμένου· ἰδιαίτερος ἡ τελευταία παράμετρος, ἡ λειτουργικὴ δηλαδή διάσταση τῆς ἐν λόγῳ «ἐρμηνείας εἰς τὴν μουσικὴν», δὲν θὰ ἦταν, ἴσως, ἄστοχο νὰ συσχετισθεῖ πρὸς τὴν ἀσφαλῶς μεμαρτυρημένη διδακτικὴ δραστηριότητα τοῦ Παχωμίου στὴ Λέσβος, στὸ σχολεῖο τῆς μονῆς Λειμῶνος⁴². Εἶναι, μάλιστα, γνωστὸ ὅτι στὸ συγκεκριμένο σχολεῖο ἐκτὸς τῶν μοναχῶν φοιτοῦσαν καὶ μικρὰ παιδιὰ⁴³, παράλληλα δὲ ὑφίστατο καὶ φροντιστήριο μοναζουσῶν, «εἴνα σπουδάζωσιν εἰς γράμματα, καὶ διδάσκωνται μουσικὴν»⁴⁴. Τὸ γεγονὸς πρέπει νὰ ὑπογραμμισθεῖ

39. Οἱ ἐν συνεχείᾳ παρατιθέμενες περικοπὲς τῆς θεωρητικῆς συγγραφῆς Παχωμίου τοῦ Ρουσάνου λαμβάνονται ὅλες ἐκ τοῦ κώδικος EBE 2771, ὅπου τὸ ἐν λόγῳ κείμενο ἀνθολογεῖται στὰ φφ. 233^r-236^v ἐν προκειμένῳ βλ. EBE 2771, φ. 233^v.

40. Βλ. EBE 2771, φ. 236^v [πρόκειται, προφανέστατα, γιὰ τὴ συνήδη ὕλη τῆς Προθεωρίας τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης, περὶ τῆς ὁποίας ὁ Παχώμιος σημειώνει ὅτι «ἔξεστι ποσῶς γνῶναι τῷ φιλομαθεῖ» (βλ. αὐτόδι): εὐλόγως, λοιπόν, ἡ συγγραφή τοῦ Ρουσάνου πρέπει νὰ ἐκληφθεῖ ὡς τὸ μετὰ τὴν Προθεωρίαν ἐπόμενο ὑποβοηθητικὸ ἐγχειρίδιον γιὰ τὸν ὑποψήφιο ψάλτη].

41. Βλ. EBE 2771, φ. 236^v.

42. Τεκμαίρεται ἀδιαμφισβητήτως ἀπὸ τὴν προμνημονευθεῖσα ἐπιστολὴ [Ἰγνατίῳ Ἀντίσσης] Παχωμίου τοῦ Ρουσάνου.

43. Πρβλ. καὶ ΣΕΡΓΗ, ὁ.π., σσ. 159-160.

44. Βλ. ΡΟΥΣΑΝΟΥ, Ἰγνατίῳ Ἀντίσσης, σ. 692.

ἐμφαντικῶς, καθ' ὅτι ὁ Ρουσάνος, στὸ μέσον περίπου τῆς πραγματείας του (κατὰ τακτική, πάντως, ὄχι ἄγνωστη σὲ παρόμοια θεωρητικὰ ἐγχειρίδια⁴⁵), ἐπιμένει διὰ μακρὸν στὴν ἔννοια τῆς «διπλοφωνίας», τὴν ὁποία καὶ ἐρμηνεύει διεξοδικῶς: «Ἐντεῦθεν οὖν γίνεται ἡ διπλοφωνία δι' ἐπιτεταμένης καὶ ἀνειμένης φωνῆς, ἰσοχρόνως τοῦ ἐπιτεταμένου τῷ ἀνειμένῳ κατὰ ταῦτὸν συμφωνοῦντος· διπλοφωνία γὰρ λέγεται, οὐχ ὡς ἐκ δύο φωνῶν συνισταμένη, ἥτοι ἀνιουσῶν ἢ κατιουσῶν, ἐπεὶ κατὰ τοῦτο διφωνία ἐλέγετο μᾶλλον ἄν, οὐδ' ὅτι ἄρτιός ἐστιν ὁ ἄριθμός, ἐπεὶ ἐν πολλοῖς τοῦτο συνέβαινεν ἄν, ὄντων πολλῶν τῶν ἄρτιων, ἀλλ' ὅτι ἀρχόμενος ὑπόθου τέταρτον ἢ καὶ πλάγιον τετάρτου ἤχον, ἐάν τις ἐξέλθῃ ἐπὶ τὰ φωνάς, εἴτε ἐπὶ τὸ ὀξύτερον εἴτε ἐπὶ τὸ βαρύτερον, ἔρχεται εἰς τὸν αὐτὸν ἤχον ὅνπερ αὐτὸς κρατεῖς, καὶ εὐρίσκεται συμψάλλων σοι τὸν αὐτὸν ἤχον· καὶ διὰ τοῦτο λέγεται διπλοφωνία, ὡς ἐκ χθαμαλῆς καὶ ὑψηλῆς φωνῆς συνισταμένου τοῦ μέλους, ὃ καὶ ἀντιφωνία λέγεται»⁴⁶. Θὰ ἀκουσθεῖ, ἐνδεχομένως, ὑπερβολικὸ, ἀλλὰ προσωπικῶς πιθανολογοῦμε ὅτι ὁ Παχώμιος, μέσω τῆς συγκεκριμένης περικοπῆς, ἀποπειρᾶται, πρὸς τοῖς ἄλλοις, αἰτιολόγησιν ἐκείνου τοῦ φωνητικοῦ φαινομένου, τοῦ φυσικῶ τῷ τρόπῳ προκαλουμένου κατὰ τὴ συμψαλμώδησιν ἐνηλίκων ἀνδρῶν μετὰ ἀνηλίκων παιδιῶν ἢ γυναικῶν, φαινομένου δηλαδὴ ποῦ εἶναι θεμιτὸ νὰ εἰκάσουμε ὅτι θὰ προβλημάτιζε τοὺς μαθητὲς κατὰ τὴ διδασκαλία τῆς μουσικῆς στὸ μνημονευθὲν λεσβιακὸ διδακτήριον⁴⁷.

45. Πρβλ. αἴφνης Ἑρωταποκρίσεις, σσ. 96-99, ὅπου ἀπαντᾷ [σὲ ἀπόσπασμα ὑπὸ τὸν τίτλο· «Ἐτέρα μέθοδος τῆς διπλοφωνίας» (στίχοι τῆς συγγραφῆς 750-783· βλ. καὶ τὸν ὑπομνηματικὸ σχολιασμὸ τους στίς σσ. 147-148 τῆς ἰδίας ἐκδόσεως, ὅπου ἐπισημαίνονται καὶ οἱ ὑπάρχουσες προγενέστερες δημοσιεύσεις τοῦ συγκεκριμένου ἀποσπάσματος)] ἢ πλέον γνωστὴ παρεμφερὴς ἀναφορὰ περὶ διπλοφωνίας.

46. Βλ. EBE 2771, φ. 235^{r-v}.

47. Γιὰ τὸν εἰκοτολογούμενον συσχετισμὸ τῆς ἐννοίας τῆς διπλοφωνίας (ἢ τοῦ ἄλλως λεγομένου διπλασμοῦ) πρὸς τὴν ἀνωτέρω ἐπισημανθεῖσα «τονικὴ διαφοροποίηση» μεταξὺ ἀνδρικῶν καὶ παιδικῶν φωνῶν, ἐνισχυτικὸ εἶναι, ἐνδεχομένως, τὸ ἀκόλουθο ἐπίτιτλο μελοποιήματος ἐκ τῆς ἀκολουθίας τῆς καμίνου, ἀνδολογούμενο στὸν κώδικα EBE 2406, φ. 151^r: *Ἠρίσματα δὲ λέγομεν κρατημάτων πλαγίων τετάρτων· ἀνάλογα πρὸς τὸν διπλασμὸν τῆς φωνῆς τῶν παιδῶν· εἰς δὲ τὸ τέλος τοῦ ἡρίσματος λέγομεν ἀπόκρισιν πάντες εἰς τὴν αὐτὴν φωνήν, οὕτως· [ἤχος] πλ. δ' Εὐλογητὸς εἰ, Κύριε, σῶσον ἡμᾶς* [πρβλ. VELIMIROVIĆ, *Liturgical Drama*, pp. 358, 379. ΣΤΑΘΗ, *Οἱ ἀναγραμματοισμοὶ καὶ τὰ μαθήματα*, σ. 115, ὑποσημ. 1].

Κατὰ τὰ λοιπά, ἐνδιαφέρει νὰ τονισθεῖ ἐδῶ ἡ τοποχρονολογικὴ διάστασις τῆς παρούσης πραγματείας. Συμφώνως πρὸς τὰ δεδομένα τῆς ὥς τώρα ἐρεῦνης, ἡ «ἐρμηνεία εἰς τὴν μουσικὴν» πρέπει μᾶλλον νὰ ἐκπονήθηκε στὴ Ζάκυνθο κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ δευτέρου τετάρτου τοῦ 13' αἰῶνος⁴⁸. Λαμβανομένης ὑπ' ὅψιν τῆς κατὰ δύο αἰῶνες προγενέστερης ὁμοειδοῦς συγγραφικῆς παραγωγῆς, ἄμεση εἶναι ἡ διαπίστωση ὅτι μὲ τὴν παράδοσιν καὶ αὐτοῦ τοῦ θεωρητικοῦ ψαλτικοῦ ἐγχειριδίου συμπληρώνεται, κατ' ἄκρως ἐνδιαφέροντα τρόπον, ἓνας οἰονεὶ μουσικὸς χάρτης ποὺ διατρέχει βασικὰ ἐλληνοφῶνα ὀρθόδοξα κέντρα. Γιὰ τὴν πλήρη ἀπαρίθμηση τῶν σχετικῶν δεδομένων θὰ χρειάζοταν ἰδιαιτέρο μελέτημα, γονὸς ποὺ μᾶς ἀναγκάζει, ἀποσιωπώντας τὴν πλησμονὴ τῶν ὥς σήμερον γνωστῶν – ἀνωνύμων ἢ ἐπωνύμων, ἐλασσόνων ἢ μειζόνων – θεωρητικῶν συγγραφῶν⁴⁹, νὰ σταθοῦμε ἐδῶ, ἐπιλεκτικῶς, στίς κυριώτερες ἐξ αὐτῶν. Συγκεκριμένως, οἱ καταγεγραμμένες θεωρητικὲς πραγματείαι τῆς ψαλτικῆς τέχνης ἐκκινοῦν ἀπὸ τὸν 10' αἰῶνα καὶ τὰ Ἱεροσόλυμα, μὲ τὴν περίφημη συγγραφὴ τοῦ «Ἀγιοπολίτη», βιβλίου δηλαδὴ περιέχοντος μουσικὰς διδασκαλίας «ἀγίων τινῶν καὶ ἀσκητῶν βίῳ διαλαμψάντων ἐν τῇ ἀγίᾳ πόλει τῶν Ἱεροσολύμων»⁵⁰, ἀλλὰ καὶ τίς ἀποδιδόμενες στὸν Δαμασκηνὸ Ἰωάννη «ἐρωταποκρίσεις τῆς παπαδικῆς τέχνης»⁵¹, ὡς ἐπόμενο δὲ βασικὸ σταθμὸ ἔχουν τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τίς κατὰ τὸν 15' αἰῶνα πρῶτες ἐπώνυμες θεωρητικὲς συγγραφές Γαβριήλ τοῦ ἱερομονάχου⁵² καὶ Μανουὴλ Δούκα λαμπαδαρίου τοῦ Χρυσάφη⁵³. Στὴ

48. Τοῦτο, βεβαίως, ἰσχύει ἐφ' ὅσον ἡ χρονολογία 1529, ἡ ἀπαντῶσα στὸν –περιέχοντα τὴν παρούσα θεωρητικὴ συγγραφὴ– αὐτόγραφο τοῦ Ρουσάνου κώδικα EBE 2771 (βλ. σχετικῶς ἄνωτέρω, ὑποσημείωση 32), συσχετισθεῖ ὄντως (ὡς *terminus ante quem*) πρὸς τὴ σύνταξιν τῆς ἐν λόγω πραγματείας.

49. Ἐπαρκὴ ἐνημέρωση περὶ τῶν ὑφισταμένων ψαλτικῶν θεωρητικογραφημάτων προσφέρουν οἱ ἀκόλουθοι μελέτες: ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΕΡΑΜΕΩΣ, Βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς ἐγχειρίδια. THIBAUT, *Les traites de musique byzantine*. HANNICK, *Die Lehrschriften zur byzantinischen Kirchenmusik* [= HANNICK, *Τὰ διδασκτικὰ συγγράμματα*] (μὲ ἐκτενὴ βιβλιογραφία). ΑΛΥΤΙΖΑΚΗ, *Ἡ ὀκταχμία*, σσ. 134-164.

50. Βλ. Ἀγιοπολίτης.

51. Βλ. Ἐρωταποκρίσεις.

52. Βλ. Γαβριήλ.

53. Βλ. Χρυσάφης.

συνέχεια, κυρίως μετὰ τὴν πτώση τῆς Πόλης καὶ τὴν ἀναπόφευκτη μετατόπιση ὅποιασδήποτε μουσικῆς δημιουργίας ἀπὸ τὸν καθαυτὸ τουρκοκρατούμενο ἑλλαδικὸν χώρον σὲ ἄλλα περιφερειακὰ κέντρα⁵⁴, παρόμοιες θεωρητικὲς πραγματεῖες καταγράφονται στὴν Κρήτη καὶ στὴν Κύπρο. Τόσο ἐξ ἐπόψεως χρόνου γραφῆς ὅσο καὶ ἐξ ἐπόψεως πληθώρας τῶν παραδιδωμένων θεωρητικογραφημάτων προηγεῖται ἡ Κρήτη, ὅπου μεταξὺ ἄλλων ἐντοπίζονται τρία σχετικὰ ἐγχειρίδια, ἐπώνυμα δημιουργήματα τῶν Ἰωάννου Λάσκαρη τοῦ Καλομισίδου⁵⁵, Ἰωάννου ἱερέως τοῦ Πλουσιαδηνοῦ (κατόπιν ἐπισκόπου Μεθώνης Ἰωσήφ)⁵⁶ καὶ Ἀκακίου τοῦ Χαλκεοπούλου⁵⁷, ἐγχρονιζόμενα τὰ μὲν δύο πρῶτα στὸ πρῶτο καὶ δεύτερο, ἀντιστοίχως, ἡμισυ τοῦ 15ο αἰῶνος, τὸ δὲ τρίτο στὶς ἀρχὲς τοῦ 16ο αἰῶνος. Στὴν Κύπρο ἀπαντᾷ μόνον ἡ θεωρητικὴ συγγραφὴ Ἰερωνύμου Τραγωδιστοῦ τοῦ Κυπρίου⁵⁸, κείμενο ποὺ συντάσσεται περὶ τὰ ἔτη 1556-1557⁵⁹. Ἀκριβῶς μεταξὺ αὐτῆς τῆς ὁμοειδοῦς συγγραφικῆς δραστηριότητος τῶν Κρητῶν καὶ τῶν Κυπρίων ὁμοτέχνων του τοποθετεῖται χρονικῶς ἡ

54. Πρβλ. καὶ ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΜΗ, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ τοῦ ἑλληνισμοῦ μετὰ τὴν ἄλωση*, σσ. 22-31.

55. Βλ. BENTAS, *The treatise on music by John Laskaris*. ΑΛΥΤΖΑΚΗ, *ὁ.π.*, σσ. 239-240. Περὶ τοῦ ἀνδρὸς βλ. VELIMIROVIĆ, John Vatatzes and John Laskaris.

56. Βλ. ΑΛΥΤΖΑΚΗ, *ὁ.π.*, σσ. 235-239. TOULIATOS, Ioannes Plousiadenos. Περὶ τοῦ ἀνδρὸς βλ. ΛΑΟΥΡΔΑ, Ἰωάννου τοῦ Πλουσιαδηνοῦ, ὑποδηχαι πρὸς τοὺς ἱερεῖς τῆς Κρήτης. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, Ἰωάννου Πλουσιαδηνοῦ ἐγκύκλιος ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς ἱερεῖς τοῦ Χάνδακος. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, *Recherches sur la vie de Jean Plousiadénos*. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, *Ἀρχιερεῖς Μεθώνης, Κορώνης καὶ Μονεμβασίας γύρω στὰ 1500*. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, *Πρωτοπαπάδες καὶ Πρωτοψάλται Χάνδακος*. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, *Ἀνέκδοτοι στίχοι καὶ νέος αὐτόγραφος κώδιξ τοῦ Ἰωάννου Πλουσιαδηνοῦ*. MITSAKIS, *The genuineness of the salutatory poem on Mary the Virgin by John (later Joseph) Plousiadenos*. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Ὁ αὐτόγραφος "Θρῆνος τῆς Θεοτόκου" τοῦ Ἰωάννη Πλουσιαδηνοῦ*. ΤΣΕΛΙΚΑ, *Μεθώνη καὶ Κορώνη στὴν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς παλαιογραφίας*, σσ. 187-188.

57. Ἦδη ἐκδόθηκε πλήρης (ἄνευ τῶν σχετικῶν μουσικῶν παραδειγμάτων) εἰς *Χαλκεόπουλος* [ἐνῶ ἐτοιμάζεται κριτικὴ ἔκδοση, γιὰ τὰ *Corpus scriptorum de re musica*, ἀπὸ τὸν Γρ. Θ. Στάθη (βλ. σχετικῶς ΣΤΑΘΗ, *Φάκελος Μαθήματος*, σσ. 11 καὶ 154. Πρβλ. ΣΤΑΘΗ, *Συμπόσιον*, σσ. 24-25. ΣΤΑΘΗ, *Ἡ ἐξήγηση τῆς ψαλτικῆς τέχνης*, σσ. 349 (ὑποσημ. 41) καὶ 359-361)].

58. Βλ. *Ἰερώνυμος Τραγωδιστής*. Περὶ τοῦ ἀνδρὸς βλ. STRUNK, *A Cypriot in Venice*. ΑΓΑΠΗΤΟΥ, *Ἰερώνυμος Τραγωδιστὴς ὁ Κύπριος*.

59. Πρβλ. ΑΓΑΠΗΤΟΥ, *ὁ.π.*, σ. 295.

πραγματεία τοῦ Παχωμίου· τὸ κείμενό του –ἐὰν ἐξαιρεθοῦν οἱ ἐν πολλοῖς ιδιότυπες θεωρητικὲς συγγραφές Ἀκακίου τοῦ Χαλκεοπούλου (ὑπὸ τὸν τίτλο· «τὰ τῆς μουσικῆς ἀκριβολογήματα») καὶ ἡ, οὕτως ἢ ἄλλως μεταγενέστερη, Ἱερωνύμου Τραγωδιστοῦ τοῦ Κυπρίου (ὑπὸ τὸν τίτλο· «περὶ χρειᾶς μουσικῆς γραικῶν χαρακτήρων»)– φέρει σαφεῖς ἐπιρροές ἀπὸ συλλήβδην τὰ προμνημονευθέντα ἐγχειρίδια, σὲ τέτοιο, μάλιστα, σημεῖο ὥστε οἱ ἀνιχνεύμενες ἐξαρτήσεις νὰ «κλονίζουσιν» κατὰ πολὺ τὴν πρωτοτυπία τοῦ διατυπωμένου θεωρητικοῦ λόγου τοῦ Ρουσάνου. Μία, ἐξ ἐπόψεως ἀμιγῶς μουσικολογικῆς ἀναλύσεως, ἐξειδικευμένη ὑποστήριξη τῆς παραπάνω παρατηρήσεως παρουσιάζει, ἀναμφιβόλως, ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον, δυστυχῶς ὅμως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιχειρηθεῖ στὸ πλαίσιο τοῦ παρόντος κειμένου⁶⁰. Ἐνδεικτικῶς μόνον νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Ρουσάνος ἀναπλάθει, βάσει τοῦ προσωπικοῦ του γλωσσικοῦ αἰσθητηρίου, πάγκοινες –ἀνακυκλούμενες στὰ μνημονευθέντα θεωρητικὰ ἐγχειρίδια– θεωρητικὲς ἀρχές τῆς ψαλτικῆς τέχνης, κυρίως ἐπὶ τῶν θεμάτων τῆς παραλλαγῆς, μετροφωνίας καὶ μέλους, τῆς διπλοφωνίας, τῶν θέσεων καὶ τῶν φθορῶν, τῶν ζητημάτων, δηλαδή, πού ἀποτελοῦν καὶ τὰ περιεχόμενα στὴν πραγματεία του βασικὰ κεφάλαια. Ἐπισημαίνουμε, δειγματικῶς, δύο μόνον, πασιφανῶς παράλληλα, χωρία

α) Ὁ ὅρισμός τῆς ἔννοιας τῆς φθορᾶς

Γιὰ τὸ περὶ φθορῶν κεφάλαιο τῆς ψαλτικῆς θεωρίας ἀναντικατάστατη εἶναι ἡ διδασκαλία Μανουὴλ Δούκα λαμπαδαρίου τοῦ Χρυσάφη⁶¹, στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ὁποία ἐρανίζονται ὅλοι σχεδὸν οἱ μεταγενεστέρως ἀσχοληθέντες μὲ τὸ θέμα θεωρητικογράφοι. Ὁ ὅρισμός τῆς φθορᾶς παραδίδεται ἀπὸ τὸν Χρυσάφη ὡς ἀκολούθως:

«Φθορά ἐστὶ τὸ παρ' ἐλπίδα φθεῖρειν τὸ μέλος τοῦ ψαλλομένου ἤχου καὶ ποιεῖν ἄλλο μέλος καὶ ἐναλλαγὴν μερικὴν ἀπὸ τοῦ ψαλλομένου ἤχου εἰς ἄλλον δι' ὀλίγου. εἶτα πάλιν, λυομένης τῆς φθορᾶς, ψάλλεται ὁ προψαλλόμενος ἤχος εἰς τὴν ἰδέαν αὐτοῦ, καθὼς καὶ πρὸ τῆς φθορᾶς»⁶².

60. Ὁ ἀρμόδιος σχολιασμός θὰ κατατεθεῖ, πάντως, στὰ ὑπομνήματα τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως τοῦ ἐξεταζομένου κειμένου.

61. Βλ. Χρυσάφη, σσ. 48-67.

62. Αὐτόθι, σ. 48²¹⁸⁻²²².

Παραμεφερῶς, ὁ ἀντίστοιχος ὁρισμὸς τοῦ Ρουσάνου διαμορφώνεται ὡς ἑξῆς:

«Φθορᾶς δὲ προτιθεμένης, δεῖ λοιπὸν παραλλαγίζειν κατὰ τὸν ἤχον ὃν ἡ φθορά σοι δεικνύει, μέχρις ὅτου ἑτέρα φθορά λύσῃ τὴν ταύτης ἐνέργειαν [...] ὀλιγοχρόνιον ἔστι τὸ τῶν φθορῶν μέλος, ὡς νόθον καὶ ἐπίσακτον, καὶ ταχέως μεταπίπτον εἰς τὸ οἰκεῖον»⁶³.

6) Ἡ χρῆσις τοῦ γνωστοῦ θεωρητικοῦ ἀφορισμοῦ «πᾶσα τριφωνία τὸν αὐτὸν ἤχον ποιεῖ»

Ἡ συγκεκριμένη θεωρητικὴ διδαχὴ ἀπαντᾷ κατὰ κόρον στὰ ἐγχειρίδια τῶν Κρητῶν θεωρητικογράφων· ὁ Ἰωάννης Λάσκαρης, αἰφνης, τὴν παραθέτει ἐν κατακλείδι τῆς συγγραφῆς του ὑπὸ μορφὴν νουθεσίας:

«Γίνωσκε, ὦ ἀκροατά, ὅτι πᾶσα τριφωνία τὸν αὐτὸν ἤχον ποιεῖ, ἡγουν ἀπὸ τὸν καθ' ἑν ἤχον εὖγα φωνὰς τρεῖς, πάλιν ὁ αὐτὸς ἡχὸς ἔστι. αὕτη ἔστι ἡ τριφωνία»⁶⁴.

Αὐτολεξεῖ τὴν ἐπαναλαμβάνει καὶ Ἰωάννης ὁ Πλουσιαδηνός, διευρύνοντας μάλιστὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ ἐν λόγῳ κανόνος:

«Ἐνταῦθα θεβαιοῦται καὶ ὁ παλαιὸς ἐκεῖνος κανὼν, ὁ λέγων, πᾶσα τριφωνία τὸν αὐτὸν ἤχον ποιεῖ. ἐν τε ἀναβάσει καὶ αὐθις ἐν καταβάσει. οὐχ ὁμοίως δὲ ἐπὶ πᾶσι καὶ κατὰ πάντων, ἀλλὰ ποτὲ μὲν ἀπὸ μέλους, ποτὲ δὲ ἀπὸ παραλλαγῆς, καὶ ποτὲ μὲν οὕτως ποτὲ δὲ ἄλλως. καὶ ποτὲ μὲν ἀπὸ μέλους μόνον ποτὲ δ' ἀπὸ παραλλαγῆς καὶ μέλους ὁμοῦ, ποτὲ δὲ καὶ ἀπὸ παραλλαγῆς μόνης»⁶⁵.

Ὁ Ρουσάνος τὴν χρησιμοποιεῖ στὴ συνάφεια τοῦ περὶ φθορῶν λόγου του καὶ ἐμφανίζεται περιφραστικώτερος, προχωρώντας σὲ πλεόν ἅπτὰ παραδείγματα ἐφαρμογῆς τῆς συγκεκριμένης διδασκαλίας:

«Εἰσὶ γὰρ καὶ φθοραὶ περὶ τὰ μέλη, αἵτινές εἰσιν ἀλλοίωσις καὶ τροπὴ τοῦ κειμένου ἤχου εἰς ἕτερον, ἄνευ παραλλαγῆς φωνῶν. Τοῦτο δὲ πολλάκις ἡ τοιάδε ἢ τοιάδε θέσις ποιεῖ. Ἐπεὶ οὐχ ὥσπερ τὸν πρῶτον ἤχον μελιζόμεν οὕτω καὶ τὸν δεύτερον, οὐδ' ὥσπερ τὸν δεύτερον, οὕτω καὶ τὸν τρίτον καὶ τοὺς λοιπούς. Τοῦτο συμβαίνει διὰ χθαμαλότητα καὶ ἐν τριφωνίᾳ γίνεσθαι· κατιόντες γὰρ ἀπὸ

63. Βλ. EBE 2771, φ.φ. 233^r καὶ 236^v.

64. Βλ. ΑΛΓΓΙΖΑΚΗ, ὅ.π., σ. 240⁶¹⁻⁶³.

65. Αὐτόθι, σ. 235¹³⁻¹⁸.

τοῦ πλαγίου τετάρτου τρεῖς φωνάς, εὐρίσκομεν τὸν αὐτὸν ἦχον· ἀπὸ μέλους μὲν οὖν, οὐ κατὰ τὸν τρόπον τῆς ῥηθείσης παραλλαγῆς· ἀπὸ γὰρ παραλλαγῆς πλάγιος πρῶτου ἐστίν. Ὡσαύτως γίνεται καὶ ἐν τῷ πλαγίῳ τοῦ πρῶτου καὶ ἐν τοῖς λοιποῖς· καὶ αὖθις ἀνιόντες ἀπὸ τοῦ πλαγίου πρῶτου τρεῖς φωνάς, εὐρίσκομεν τῇ ποιότητι τὸν αὐτὸν ἦχον· καὶ ἀπὸ τοῦ δευτέρου τοσαύτας, ὡσαύτως δεύτερον, ἢ νενανώ· καὶ ἀπὸ τοῦ τρίτου, τρίτον· καὶ ἀπὸ τοῦ τετάρτου, τέταρτον»⁶⁶.

Ἀλλὰ καὶ τὸ μεῖζον τμήμα τῆς πραγματείας τοῦ Ρουσάνου, ὅπου ὁ Παχώμιος ἐπιδίδεται σὲ ἀνάλυση τῆς κατ' ἦχον πολύμορφης παραλλαγῆς⁶⁷, κατὰ τὴν ἄποψή μας δὲν ἀποτελεῖ τίποτε περισσότερο ἀπὸ λεκτικὴ ἀνάπτυξη τοῦ περιλαμβανομένου στῆ θεωρητικῆ συγγραφῇ Γαβριήλ τοῦ ἱερομονάχου περιφήμου «κανονίου»⁶⁸, τοῦ δεικνύοντος «πάντας τοὺς ἦχους καὶ ἔχοντος ἄνωθεν καὶ κάτωθεν κυρίους καὶ πλαγίους»⁶⁹. Παρόμοια ἀνάλυση, μάλιστα δὲ κατὰ σαφῶς πληρέστερη ἐκδοχή, ἐντοπίζεται τὸ πρῶτον σὲ κείμενο ἀδῆλου θεωρητικογράφου τοῦ 15^{ου} αἰῶνος, φερόμενο ὑπὸ τὸν τίτλο· «Ἑρμηνεία τῶν φωνῶν καὶ ἠχων»⁷⁰, καθὼς καὶ στῇ συνέχεια σὲ ἀμφοτέρω τὰ ἐγχειρίδια τῶν προμνημονευθέντων Κρητῶν διδασκάλων, οἱ τίτλοι, ἄλλωστε, τῶν ὁποίων εἶναι ἀπολύτως χαρακτηριστικοί: «Παραλλαγή τῆς μουσικῆς» ἐπιγράφεται ἡ συγγραφὴ τοῦ Λάσκαρη⁷¹ καὶ «Ἑρμηνεία τῆς παραλλαγῆς» ἡ ἀντίστοιχη τοῦ Πλουσιαδηνοῦ⁷².

66. Βλ. EBE 2771, φφ. 235^v-236^r.

67. Βλ. EBE 2771, φφ. 234^r-235^r.

68. Βλ. Γαβριήλ, σ. 92. Πρβλ. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Β'*, σ. 702. Χρυσάφης, σ. 76. ΑΛΥΓΙΖΑΚΗ, ὁπ., σ. 271. ΑΛΥΓΙΖΑΚΗΣ, *Interpretation of tones and modes*, p. 149.

69. Πρβλ. Γαβριήλ, σ. 90⁵⁹⁶⁻⁵⁹⁸.

70. Βλ. ΑΛΥΓΙΖΑΚΗ, *Ἡ ὀκταηχία*, σσ. 230-234. ΑΛΥΓΙΖΑΚΗΣ, *Interpretation of tones and modes*, pp. 143-157. Σημειωτέον, ἐπιπροσδέτως, ὅτι στὸ ἐν λόγω θεωρητικογράφημα ἐμφανίζεται πρωτογενῶς, μάλιστα δὲ δις, καὶ ὁ ἀνωτέρω ἐπισημανθεὶς θεωρητικὸς ἀφορισμὸς «πᾶσα τριφωνία τὸν αὐτὸν ἦχον ποιεῖ». Βλ. συγκεκριμένως στὴ μνημονευθεῖσα ἐκδοσὴ τοῦ ΑΛΥΓΙΖΑΚΗ, σσ. 231⁵⁸ καὶ 233¹³⁷. Πρβλ. τὸ ὅμοιον καὶ στὴν ἀγγλιστὶ προσημειωθεῖσα μελέτη τοῦ ἰδίου, ὅπου καὶ εἰδικώτερος περὶ τῆς ἐν λόγω θεωρητικῆς ἀποφάνσεως σχολιασμός.

71. Βλ. ΑΛΥΓΙΖΑΚΗ, *Ἡ ὀκταηχία*, σ. 239.

72. *Αὐτόδι*, σ. 235.

Διατυπώνοντας τις παραπάνω ακροδιγιείς επισημάνσεις διερωτώμεθα: σαφηνίζουμε ὄντως τὰ σχετικά μὲ τὴ θεωρητικὴ συγγραφὴ τοῦ Ρουσάνου ἢ μήπως ἀναδεικνύουμε περαιτέρω ἀναπάντητα ἐρωτήματα; Φαίνεται, ὅμως, ὅτι γιὰ τὴν περίπτωσι τοῦ Παχωμίου, ὅπως καὶ ὁ ἴδιος σημειώνει σὲ κάποια ἀποστροφή τοῦ κειμένου του, παραμένει «ἀσύστατον ἑκάτερον αὐτῶν ἄνευ θάτερου»⁷³. Συνοψίζοντας, θὰ παρατηρούσαμε ὅτι σὲ τόπο καὶ χρόνο ὅπου παραμένει ἀμάρτυρη παρουσία διδασκάλων ἢ διασπορὰ χειρογράφου πηγαίου ὑλικοῦ⁷⁴, δραστηριοποιεῖται, ὡς μύστης τῆς προϋφισταμένης ψαλτικῆς φιλολογίας, ἄνδρας κάτοχος λιπαρᾶς μουσικῆς παιδείας. Γιὰ νὰ ἀντιγράψουμε καὶ πάλι ἀπὸ τὴν πραγματεία τοῦ Ρουσάνου, «χωρὶς γὰρ τοῦ πρώτου, οὐδὲ τὸ δεύτερον κατορθοῦταί τις δεόντως, μᾶλλον δὲ οὐδόλως, ἀλλ' ὡς ἐν σκοτομῆνῃ ἔοικε πορεύεσθαι»⁷⁵. εὐελπιστοῦμε νέα εὐρήματα στὸ ἐγγὺς μέλλον νὰ φωτίσουν περισσότερο τὴν παροῦσα ὑπόθεσι.

73. Βλ. EBE 2771, φ. 233^v-234^r.

74. Γενικῶς γιὰ τὰ ἀποκείμενα στὴ Ζάκυνθο μουσικὰ χειρόγραφα βλ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Κατάλογος*. ΑΔΑΜΗ, *Κατάλογος*. Πρβλ. καὶ ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΥΜΗ, *Χειρόγραφα*, σσ. 150-151, 169-170, 172-173, 176-177, 181-182, 185, 199, 203, 207-209, 212, 215, 217. Βλ. ἐπίσης ΒΕΗ, *Φωσκολιανὴ βιβλιοθήκη*.

75. Βλ. EBE 2771, φ. 233^v.

